

Попельницька О.О.

ЯПОНСЬКА ПАРАДНА ФІТИЛЬНА АРКЕБУЗА XVII – XVIII ст. У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У НМІУ зберігаються предмети озброєння, у 1937 р. передані з київського Музею західного мистецтва, що становлять не лише історичну, а й художню цінність. Виявилось, що частина них походить з зібрання Богдана Івановича Ханенка, який формував свою колекцію на найбільших європейських аукціонах, а також купував речі у вітчизняних та зарубіжних антикварів. Зібрання Б. Ханенка експонувалось у будинку на сучній вул. Терещенківській, 15–17, де нині розташовується НММХ – колишній Другий державний музей, у 1919 р. створений з зібрання Б. Ханенка, яке він заповів Києву. У 1921 р. Другий державний музей отримав назву Музея мистецтв Всеукраїнської академії наук імені Б.І. та В.Н. Ханенків, а у 1934 р. – Музею західного мистецтва.

Про зброю, що перебувала у приватному музеї Б. Ханенка, дають уявлення фотографії початку ХХ ст. інтер'єрів палацу на Терещенківській вулиці та каталоги експонатів Музею мистецтв ВУАН 1920-х рр. Серед взірців східної зброї, що експонувалась на стінах на парадних сходах помешкання Ханенків, привертала увагу «...китайская кулеврина XVIII века, гравированная серебром с чернью, приклад деревянный узкий¹». Це ж «...старинное китайское ружье» згадує і рукописний каталог зібрання зброї Б. Ханенка².

Переданий у 1937 р. з Музею західного мистецтва під № 3722 як «рушниця китайська фітильна»³, означений взірець вогнепальної зброї наявний у зібранні НМІУ (інв. № З–92). Під час наукової обробки цього предмета ми звернулись до фахівців НММХ – завідувача відділу мистецтва країн Сходу та зберігача колекції мистецтва Китаю Галини Біленко та провідного наукового співробітника цього музею, спеціаліста з мистецтва Китаю Марти Логвин. Люб'язно надана ними консультаційна допомога дозволила уточнити первинну атрибуцію означеної «китайської рушниці», яка, як з'ясувалось, є японською дульнозарядною аркебузою 17-го калібру зі стволом довжиною 1 м, прикрашеною зображеннями гербів кланів Токугава та Мінамото (рис. 1, 2).

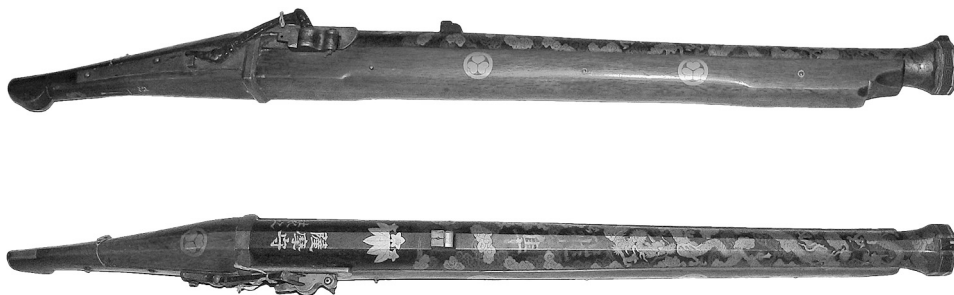

Рис. 1, 2. Аркебуза. Загальний вигляд

Аркебузою (фр. *arquebouse* чи *arqoubuse*, ісп. *arcabuz*, італ. *archibugio*; у інш. європейських мовах – *arkobus*, *harkabuz*, *harkebuz*) у XVI–XVII ст. у Західній Європі, на противагу важким і довгим мушкетам, називали легкі короткі рушниці з фітильним чи колісцевим замком.

Японська аркебуза з зібрання НМІУ є підписаною зброярем штучною зброєю, виготовленою на замовлення високоповажної особи та призначеною для особливих церемоній: під час урочистостей декоровані аркебузи розміщували на підставках або несли попереду процесії. За потреби їх також можна було використовувати під час воєнних дій.

Сучасний стан японської аркебузи з НМІУ наступний. Ложа (яп. *теппо-дай*), що тягнеться до дульного зрізу, виготовлена з твердої деревини червоного дуба. На бічних та верхній гранях ложі аплікацією золотою фольгою виконані п'ять зображень гербу (яп. *мон*) клану Токугава, що у 1603–1868 рр. очолював японську феодальну державу – сьогунат зі столицею у м. Едо (сучасне Токіо). Гербом Токугави (яп. *міцуба-аої-мон*) є стилізована трипелюсткова квітка мальви (рис. 3).

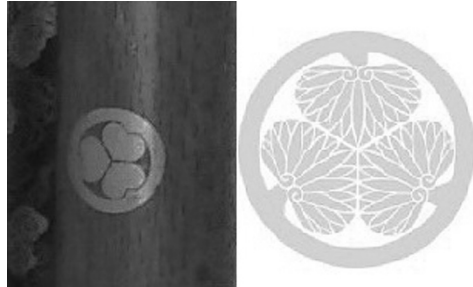

Рис. 3. Зображення гербу клану Токугава, виконаний аплікацією золотою фольгою

Ложа аркебузи завершується вузьким трикутним «пістолетним» прикладом (яп. *дайдзірі*). Спеціальна лунка на нижньому торці приклада використовувалась для гасіння тліючого фітилю, пропущеного через спеціальний наскрізний отвір у прикладі.

Звужений у напрямі дульного зрізу восьмигранний товстостінний ствол (яп. *цуцу*) кутий з дамасковані сталі та тонований у чорний колір штучною патиною. До ложі ствол прикріплений трьома латунними штифтами.

Завершення казенної частини ствола, вставлене у заглиблення у ложі, стягує латунне кільце-хомут, що запобігає розколюванню деревини при віддачі під час вистрілу. Дульний зріз (яп. *сугуті*) ствола завершується циліндричним потовщеним раструбом, прикрашеним гравірованим меандром «лей-вен» (кит. «оберемок блискавок»).

На зовнішній поверхні стволі гравіруванням та тауширивою (наведенням) виконано запозичену з китайського мистецтва сцену «дракони серед хмар». З божествами грози – «хмарними драконами» (яп. *Un-Ruy*, англ. «the cloud dragon») у Японії пов'язані уявлення про те, що їх небесні двобої спричиняють блискавки та грім (рис. 4).

Традиція зображувати вогнедишних драконів на вогнепальній зброї виникла в зв'язку з тим, що вистріли з рушниць, супроводжувані димовою завісою, спалахами вогню та гуркотом, нагадували про блискавку та грім, причиною яких начебто служили «хмарні дракони»⁴. Втіленням думки про ототожнення залпу з аркебузи з громами та блискавками є і зображення на її дульному зрізі «гromового меандра» «лей-вен».

Рис. 4. Сцена «дракони серед хмар», зображена на зовнішній поверхні ствола

У казеній частині ствола аркебузи інкрустацією і ташуванням зображені герб клану Мінамото та дві групи ієрогліфів. За визначенням Галини Біленко та Марти Логвин, наведені сріблом розташовані один над одним два ієрогліфи перекладаються як «сокіл-сапсан, що летить» («hayabusa»). Означений напис може мати відношення як до японського самурайського клану Hayabusa, так і означати прізвище майстра-зброяря (рис. 5).

Розміщені двома паралельними вертикальними стовпцями шість інкрустованих латунню ієрогліфів перекладаються як «зброяря князя Сацуми» (рис. 6). У 1185–1871 рр. князями провінції Сацума на о. Кюсю були представники родини Сімадзу. З другої половини XVI ст. з Сацуми (де були вироблення перші японські аркебузи) Японією поширилися прийоми виготовлення ручної вогнепальної зброї. У

Рис. 5. Ієрогліфічний напис на стволі «Сокіл-сапсан, що летить»

Рис. 6. Ієрогліфічний напис на стволі «Зброяря князя Сацуми»

доду Токугава у провінціях Сацума, Амакуса, Хідзен та Хіго працювала одна з трьох великих груп японських майстрів «теппо-кадзі», що виготовляли рушниці «танегасіма теппо», оснащені ложами з тонованого у темний колір дерева та восьмигранними стволами, прикрашеними геральдичними символами та золоченими аплікаціями.

Над шістьма інкрустованими ієрогліфами на стволі аркебузи з НМІУ зображено герб клану Мінамото – три стилізовані квітки тирлича та п'ять листків бамбуку (рис. 7). Група (яп. *Генді* або *Генке*) Мінамото об'єднувала понад двадцять родів (Асікага, Такеда та ін.), що походили від нащадків японських імператорів, позбавлених права на успадкування влади, що влились до стану професійних воїнів – самураїв. Представники кланів Мінамото та Токугава (герби яких представлені на аркебузі з НМІУ) заснували перший та останній у Японії самурайський уряд сьогунат⁵.

Рис. 7.
Зображення герба клану Мінамото.

З правої сторони ствола аркебузи змонтовано замочну дошку з латунним фітильним замком («*каракурі*») «азійського типу», сконструйованим японськими зброярами на основі європейського «зворотнього замка», у якому розташований попереду полиці з затравочним порохом курок піднімався у напрямі від казенної частини до дула. У японських рушниць серпентин рухався у напрямі від ствола до прикладу.

Курок-серпентин (яп. «*хібасамі*») аркебузи має S-видну форму; у його циліндричній «голівці» затискався вимочений у селітрі та вкритий шаром воску мотузяний фітиль (яп. «*хінава*»). Курок обертається на пропущеній через «замочну» дошку осі; у взведеному положенні нижній кінець серпентина спирається на латунну скобу, змонтовану на металевій накладці прикладу.

Притискаючи курок з тліючим фітилем до запального отвору (яп. «*хігуті*») порохової полиці (яп. «*хідзара*»), стрілок підпалював затравочний порох. Особливістю «азійського замка» є наявність П-подібної кришки (яп. «*хібута*»), що рухається на вертикальній вісі та захищає затравочний порох від випадкового загоряння, вологи та вітру (рис. 8).

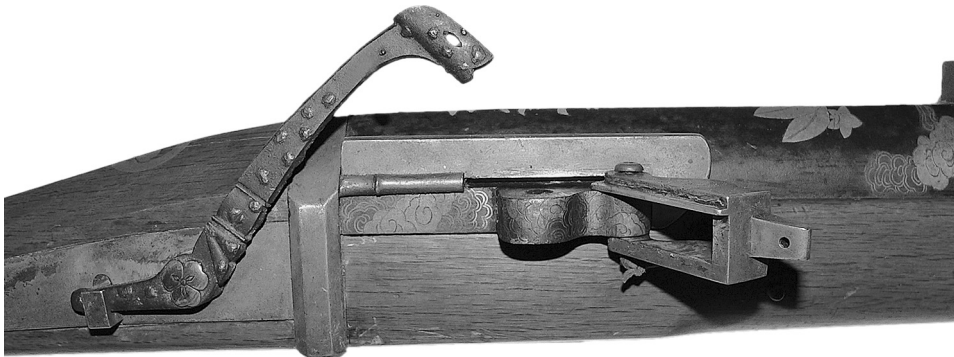

Рис. 8. Фітильний замок «азійського типу»

У місці приєднання фітильного замка змонтована масивна латунна пластина, що захищала ствол від полум'я палаючого пороха та не давала воді потрапляти під кришку порохової полиці.

Поверхня замка аркебузи декорована гравірованим зображенням хмар «у китайському стилі»; на основі курка-серпентина зображено трипелюсткову квітку – герб Токугава.

Аркебуза оснащена прицільним пристроєм: призматичною мушкою (яп. *сакі-ме-ате*), розташованою біля дульного зрізу, і квадратним ціліком (яп. *амо-ме-ате*) з прорізами.

З 1720-х рр. до Японії почали ввозитись рушниці зі стійкими до атмосферної вологи ударно-кремінними, фітильно-кремінними та колісцевими замками⁶.

Аркебуза з НМІУ належить до поширеного у Японії у другій половині XVI – XVIII ст. типу ручної гладкоствольної вогнепальної зброї «*теппо хінава дзю*» (*teppo hinawa jū*, з яп. «фітильна рушниця») або «*танегасіма дзю*» (*tanegashima jū*).

Асортимент японської ручної вогнепальної зброї з фітильним займанням був широким: від довгих піхотних рушниць (яп. *асігару теппо*) до карабінів і пістолетів («*тан дзю*»). Відрізнялись вони і калібром: від 8,7-мм рушниць до 18-мм мушкетів та 87-мм ручних гарматок «*какао дзуцу*», що стріляли зі стаціонарної опори та використовувались для пробивання отворів у воротах та інших легких укріпленнях⁷.

З появою аркебуз у Японії поширились дешеві та міцні пластинчасті кіраси, які на перших порах ввозили до країни португальські та голландські купці⁸.

Мушкети та аркебузи перебували на озброєнні як самурайських загонів, так і легкої селянської піхоти «асігару» (*ashigaru*). З поширенням ручної вогнепальної зброї роль найманої піхоти у арміях *дайме* (правителів окремих територій) значно посилилась, оскільки оволодіння навичками поводження з новою зброєю займало набагато менше часу, ніж опанування великого японського лука.

Фітильні рушниці стріляли на віддалі 300 м, а точність їх влучання складала 50 м. Цього було досить для стрільби по щільним групам людей на полі бою. «Димний» (чорний) порох імпортувався з Англії, оскільки японський був невисокої якості.

Для заряджання рушниці стрілець висипав відміряний заряд порохи (яп. *енсьо*) з гільзи у ствол, вкладав кулю (яп. *данган*, *дзюган* чи *тома*) і ущільнював шомполом. Потім з порохівниці-натруски на порохову полицю наспався дрібний затравочний порох «*куті-гусурі*», а у отвір піднятого серпентина вставляли тліючий фітиль, швидкість горіння якого складала 5,5 м на день. Після цього фітиль роздмухували, відкривали кришку і підпалювали затравочний порох.

Першою ручною вогнепальною зброєю, з якою познайомились японці, були аркебузи, вироблені у індійській португальській колонії Гоа, що складали вантаж невеликого купецького судна. У 1543 р. шторм

прибив цей корабель до о. Танегасіма, розташованого у 35 км південніше о. Кюсю. *Дайме* Танегасіма, 16-річний Токітака (Tokitaka), придбав у португальців дві аркебузи і доручив майстру-мечнику Yaita Kinbee Kiyosada скопіювати їх, проте для останнього це виявилось складним завданням. Технологію виготовлення аркебузних стволів мечнику *дайме* Танегасіма пояснив майстер-португалець, що прибув на острів наступного року, після чого японський зброяр виготовив чималу партію рушниць. Токітака вигідно продав їх купцям, а ті доправили зброю вітчизняного виробництва у різні частини Японських островів. Через кілька років японські ковалі островів Кюсю та Хонсю виготовляли ручну вогнепальну зброю, застосовуючи власний досвід виробництва клинкової зброї. На відміну від європейських прототипів, японські фітильні аркебузи мали більш досконалу та надійнішу конструкцію. Їх металева фурнітура (приклад) та кріплення виготовлялись з латуні, що, на відміну від заліза та сталі, не піддавалась корозії. Конструкція японської рушниці (як і японського меча) заснована на з'єднанні деталей за допомогою клинів (штифтів) «мекугі», що у разі необхідності значно прискорювало демонтаж вогнепальної зброї.

Значні масштаби виробництва ручної вогнепальної зброї у Японії другої половини XVI ст. обумовлювались подіями т. зв. «періоду Воюючих провінцій» (яп. Сенгоку). Вперше на полі бою рушниці у 1549 р. застосувала армія князя Сацуми, Сімадзу Такахіси. У 1555 р. *дайме* князівства Сінано на о. Хонсю, Такеда Сінген, придбав 300 аркебуз, які використав у війні проти свого противника. До масового ужитку ручну вогнепальну зброю у 1570-х рр. запровадили «об'єднувачі Японії» Ода Набунага і Токугава. У 1592 р. японці застосували вогнепальну зброю (зокрема артилерію) під час вторгнення до Кореї.

З припиненням феодалних війн у часи сьогунату Токугава (1603-1868) у Японії значно знизились темпи виробництва вогнепальної зброї. Цьому також сприяла політики ізоляції (яп. *сакоку*) від європейських країн за винятком Голландії. З 1780-х рр., з припиненням державних замовлень, виробництво рушниць у Японії значно скоротилось. За відсутності зовнішніх та внутрішніх ворогів чимало ручної вогнепальної зброї «осіло» у арсеналах *дайме*; фітильні аркебузи використовувались для полювання, вправ зі стрільби та під час церемоній. Фітильні рушниці остаточно вийшли з ужитку з припиненням у 1868 р. доби Едо та переоснащенням японської армії⁹.

Оскільки у джерелах відсутні вказівки, як означена аркебуза порاپила до зібрання Б. Ханенка, припускаємо, що той став її власником під час свого перебування у 1906 р. у м. Харбін на російсько-китайському прикордонні у Маньчжурії, адже відомо, що саме у цьому місті Б. Ханенко придбав для своєї колекції кілька китайських бронз¹⁰. Проте не виключено, що Б. Ханенко придбав означений взірець японської ручної вогнепальної зброї у київських, московських, петербурзьких, варшавських, римських чи інших європейських антикварів, з якими підтримував ділові стосунки.

Певно, через неправильну атрибуцію антикварів (які не розрізняли китайські та японські ієрогліфи) Б. Ханенко, а за ним – і науковці Музею мистецтв ВУАН вважали цей взірець ручної вогнепальної зброї китайським за походженням. Якби, скажімо, Б. Ханенко придбав цю річ на одному з європейських аукціонів (які користувались послугами кваліфікованих мистецтвознавців та експертів-сходознавців), вона б, швидше за все, не була б атрибутована як «китайська кулеврина».

Примітки:

- ¹ Музей мистецтв б. ім. Б.І. та В.М. Ханенків Української Академії наук. Провідник. Склав Микола Макаренко. К.: Червоний шлях, 1924. С. 22; Дело № 34/1. Каталогные описания коллекции оружия Музея искусств ВУАН. 1921–1929 pp. // НА НММХ. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 49, № 49.
- ² Дело № 3. Инвентарная опись коллекции оружия, составленная основателем обороны Б.И. Ханенко. [До 1917 р.] // НА НММХ. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 128.
- ³ Акт передачі експонатів з Музею західного мистецтва до Центрального історичного музею. 19.02.1937 р. // НА НММХ. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 295.
- ⁴ Уильямс Ч. Китайская культура: мифы, герои, символы. М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2011. С. 134; Smith G.E. Evolution of the Dragon. Chapter II. Dragons and rain gods. London, New York, Chicago, Bombay, Calcutta, Madras, 1919. Pg. 95–103.
- ⁵ Минамото [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Минамото> – Назва з екрану.
- ⁶ Куросука Арисада (Курашков А.) Японское оружие: огнестрельное оружие феодальной Японии [Електронний ресурс]: Режим доступу: [www. FUNSPACE.RU](http://www.FUNSPACE.RU) – Назва з екрану.
- ⁷ Суханов И., Евдокимов А. Японские ружья с фитильным замком // Калашников. Оружие, боеприпасы, снаряжение. 2006. № 9. С. 68–74.
- ⁸ Асигару [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Асигару/Асигару> – Назва з екрану.
- ⁹ Tanegashima [Електронний ресурс]: Режим доступу: [en.wikipedia.org/.../Tanegashima_\(Japanese_m.../Tanegashima_\(Japanese matchlock\)\)](http://en.wikipedia.org/.../Tanegashima_(Japanese_m.../Tanegashima_(Japanese_matchlock))). Назва з екрану; Інтернет-ресурс: <https://www.liveauctioneers.com/a-japanese-snap-matchlock-musket-tanegashima-teppo>.
- ¹⁰ Біленко Г. До історії створення відділу східного мистецтва Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків // Ханенківські читання. Матеріали науково-практичної конференції. Вип. 5. К.: «Кий», 2002. С. 5–17.